

Гарі Маркер

Марина Киселёва. *Интеллектуальный выбор России второй половины XVII — начала XVIII века: от древнерусской книжности к европейской учености*
(Москва: Прогресс-Традиция, 2012. 471 с.)

У своїй великій та амбітній книжці московська дослідниця Марина Кисельова порушує вкрай важливі питання російської інтелектуальної історії ранньомодерного періоду (пізня Московія та початок Імперії), зокрема про місце та характер у ній релігійного дискурсу на прикладі проповідей. Кисельова, авторка кількох досліджень літературної і релігійної культури кінця XVII ст., починає з того, що висуває кілька головних тез стосовно текстів та авторів кінця XVII — початку XVIII століття. Вона ефективно і переконливо уміщає їх у контекст Бароко, поділяючи думку найвпливовіших знавців цієї ділянки — Лідії Сазонової, Александра Панченка, Віктора Живова та інших, які наполягали на тому, що поняття «московське Бароко» відповідає придворній культурі кінця XVII ст. Особливий, і дуже важливий, внесок авторки до вже сформульованих аргументів полягає у самому виборі текстів. Замість того, щоб розглядати вірші, образотворче мистецтво, літературу, переклади або життя святих — джерела, що їх уже раніше аналізували, вона звертається до гомілетики як вираження барокового стилю, його мови та ідей. У цьому сенсі її книжка нагадує праці видатного італійського літературознавця Джованні Броджі, яка більше, ніж будь-хто із сучасних дослідників, посприяла тому, аби вивчення гомілетики виступило на перший план у культурних студіях над ранньомодерною добою.

Дотримуючись підходу Д. С. Лихачова, А. С. Дьоміна та інших російських науковців, Марина Кисельова наголошує на ви-

опукленні особистості автора, про що свідчить як поява його імені на титульних аркушах праць, так і те, що нові тексти свідомо адресувалися певному колу читачів. На думку Кисельової, публічне декларування авторства певної праці передбачає зародження суб'єктивності, тобто появу церковного інтелектуала як нового для Московії культурного чи літературного явища. Виявлення «себе» у тексті є усвідомленим прагненням до авторської позиції, індивідуалізму, який вона вважає актом вибору, що наголошено, зрештою, навіть у назві її книжки — «інтелектуальний вибір». Визначення тогочасних авторів як інтелектуалів видається мені цілком умотивованим — ясно, у тому сенсі, що це поняття не вказує на професію письменника у прямому значенні слова. Той, хто провів чимало часу над вивченням і читанням цих робіт, не може не захоплюватися їхнім відточеним почуттям інтелекту, впевненістю авторів у власному опануванні писаного та усного слова, а також бажанням створити щось власне. Ці атрибути найточніше відповідають визначенню таких людей як інтелектуалів.

Як і можна було очікувати, Марина Кисельова вбачає у московському Бароко наслідок імпортування, або трансплантації з Заходу, зокрема через Україну (в першу чергу Києво-Могилянську академію), але також і через ширший простір культури Східної та Центральної Європи, позначений польським впливом. Не дивно, що центральною, замалим не єдиною, постаттю, завдяки якій феномен авторства набув поширення в Москві, виступає Самуїл Петровський-Ситніянович, або Симеон Полоцький, як його називають у російських студіях. Практично кожний фахівець погодиться, що Полоцький був *sine qua non* московського Бароко, і таким він постає у книжці Кисельової.

В організаційному плані рецензовану працю поділено на чотири частини. У першій авторка обговорює основні терміни та поняття, до яких далі багаторазово звертатиметься, аби підтвердити свою тезу про європеїзацію за посередництва Бароко. У другій, на мій погляд — найбільш аналітичній частині (глави 5–16), подано кілька щільних прочитань двох збірок проповідей Полоцького — «Обід душевний» та «Вечеря душевна» (вони вийшли друком, відповідно, у 1681 та 1683 р.). Ці спостереження переплітаються зі зверненням до величезної за обсягом збірки силабічної поезії Полоцького «Вертоград многоцвітний», яка віднедавна стала доступною у прекрасно прокоментованому виданні Людмили Сазонової та Ентоні Хіпіслі.

Ця частина також містить аналіз окремих творів двох відомих московських учнів Симеона — Каріона Істоміна та Андрія Медведєва.

Третя частина набагато коротша. У ній увагу перенесено з Московії на двір Петра I в Санкт-Петербурзі: тут метою авторки є представлення погляду на Бароко як на зародок уявлень про імперію. Кисельова пропонує інтерпретацію кількох творів Теофана Прокоповича і Стефана Яворського, а в одній із глав порівнює Симеона Полоцького з Василем Татищевим як представників двох типів російських інтелектуалів допетровської та післяпетровської епохи.

Четверту частину книжки складають два есеї Марини Кисельової, які лише відносно пов'язані з головною метою її дослідження. В одному есеї вона порівнює Петра I та Бенджаміна Франкліна як людей типу «self-made men», а в другому зіставляє Джеймса Уатта та І. І. Ползунова як майстрів і винахідників.

Оцінюючи роботу в цілому, не можна не відзначити вичерпної обізнаності авторки з новими студіями над російською культурою досліджуваного періоду. Окрім уже згаданих вище науковців, вона широко та плідно спирається на праці Бориса Успенського, Наталії Яковенко, Джованні Броджі й Олени Погосян, а разом із тим не оминає класичних творів дореволюційної російської історіографії. Так, для відтворення історичного тла вона використовує «Історію Росії» С. М. Соловйова, а коли йдеться про біографії Теофана Прокоповича і Стефана Яворського — посилається на розвідки слов'янофіла Юрія Самаріна.

Кілька розділів, присвячених проповідям Симеона Полоцького, є без перебільшення блискучими за інформативністю. Тут заторкнуто такі важливі теми й символічні елементи його прози, як конструювання часу, представлення їжі і тварин, безсмертя, смерті і тіла та інших сюжетів, що пов'язують слова і матерію, метафору й дійсність. Дослідниця вдало виокремлює наскрізні мовні перегуки всередині наративу, зіставляючи тексти різних віршів Полоцького. Той, хто знає студії над західними проповідями та життями святих, зокрема праці Керолайн Байнум (наприклад, «*The Resurrection of the Body*») і Пітера Брауна («*The Lives of Saints*»), упізнає цей підхід до проповідницького дискурсу. До певної міри він також нагадує роботи Віктора Живова й Бориса Успенського кінця 1980-х — 1990-х рр. («*Царь и Бог*», «*Царь и патриарх*» та ін.) і дещо пізніші дослідження Джованні Броджі, Олени Погосян та кількох молодших учених із Таллінна. Разом із тим, наскільки мені відомо, в жодній із попе-

редніх робіт не розглядалися так глибоко й детально риторичні, семіотичні та богословські елементи проповідей Полоцького чи якогось іншого східнослов'янського барокового проповідника. І хоч у праці Марини Кисельової менше уваги приділено змістові та ідеологічним підтекстам писань Полоцького, ніж у студіях її попередників, ми навряд чи вважатимемо це за ваду, коли врахуємо багате розмаїття проаналізованого нею матеріалу.

Чотири розділи тієї частини роботи, що присвячена проповідництву доби Петра I, хоч цікаві, але, на мою думку, менш переконливі, аніж ті, де йдеться про Полоцького. Наведені тут спостереження авторки видаються радше епізодичними, — вони пропонують швидше не переконливі аргументи чи систематизацію, а лише можливості для аналізу. Єдина глава, присвячена Теофану Прокоповичу, і єдина — Стефану Яворському, авторам надто складним та плідним, неминуче залишає поза увагою багато питань. Адже насправді більшість проповідей Прокоповича, як і Полоцького, було приурочено до літургійного календаря, а щодо Яворського, то сотні його гомілій, як слушно зауважує сама Кисельова, досі не публікувалися, ба через його нерозбірливий почерк залишаються практично не відчитаними. Відчуття часу і форми в обох цих проповідників має щонайменше стільки ж спільного з Полоцьким, скільки й з імперськими трансформаціями. Те саме можна сказати і про решту тогочасних проповідників, у тому числі видатних українських церковних інтелектуалів з оточення Петра I, де за найяскравіший приклад може послужити Димитрій Туптало. Було б цікаво дізнатися, чи розподіл проповідей упродовж літургійного року відрізнявся у різних авторів. Що можна сказати про їхні уявлення про Богородицю/Теотокос, святих і гріховність? Дехто з науковців припускає, що Йоанікій Галятовський та Антоній Радивилівський створили певний шаблон, який наслідувала решта проповідників. З книжки Марини Кисельової ми дізнаємося, як конструював свої гомілії Полоцький, однак проблема спадкоємності (або розриву) в часи Петра I мала б заслуговувати на детальніший аналіз проповідей початкового періоду Петрового правління. Що ж до позалітургійної гомілетики, то Джованна Броджі, наприклад, радить звернути більшу увагу на еволюцію панегірика-елогіуму («похвального слова») як нового жанру, зародженого на Петербурзькому дворі. Гадаю, ця пропозиція добре вписалась би в дослідження Кисельової, проте авторка не взяла її на озброєння.

Прикметно, що дослідниця, настільки вичерпно обізнана з сучасними тенденціями в пострадянській (і нерадянській) науковій традиції, навіть не пробує посадити на лаву підсудних «старого бойового коня» — категорію «давньоруської літератури», що донедавна панувала в російській науці. Мова не просто про перевагу одного терміна чи дефініції над іншими, бо жодний термін не є досконалим, а швидше про саму ідею, згідно з якою нібито існувало щось водночас і давнє, і російське в літературній творчості від хрещення Русі до кінця XVII ст., причому настільки суттєве, що про нього варто було б урешті запитати, а що ж воно означає. Віктор Живов, наприклад, пропонував відмовитися від поняття «давньоруська література» на користь складнішого набору типологій, які враховували б глибокі зміни в культурі/культурах, нагромаджені у проміжку між св. Володимиром і Петром Великим. Я поділяю його думку, нагадуючи, що російські історики вже почали використовувати концепт «ранньомодерного періоду», тож, як видається, ця альтернатива добре пасувала б і до дослідження Кисельової.

Певне занепокоєння викликає ще одне питання, якого Живов не заторкував, але його дискутують інші науковці, а саме: що ми розуміємо під означенням «російський» у досліджуваній час. Залишаючи осторонь сучасну політику та націоналістичні пристрасті, які надають цьому питанню дражливості, зауважу, що дефініція «російськості» упродовж десятиліть, над якими працює Кисельова, була вкрай нестабільною та невизначеною або принаймні залежною від багатьох чинників¹. Трансформація цього поняття від слова, що його асоціювали з двома обширами — руським і московським, до послідовно виокремленого мовного, географічного і культурного означника в рамках нової імперської держави була основоположною у спектаклі Бароко доби Петра I. Тож з цього приводу не зайве було б висловити свою думку науковцеві масштабу Кисельової, та ще й за умови, що вона володіє такими знаннями та чутливістю до проблеми культурних перемішувань.

Коли дозволено у моїх роздумах над Бароко, гомілетикою, географією та російськістю піти трохи далі, то я хотів би запропонувати погляд на Малоросію, особливо на Київ та Могілянську

¹ Ширше про це див.: Plochy S. *The Two Russias of Teofan Prokopovych* // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* / A cura di Giovanna Siedina. Alessandria: Edizioni dell' Orso, 2004. P. 333–366.

академію, не лише як агентів перенесення західної культури до Москви (цю тезу Кисельова широко доводить у розділі «Інтелектуали в монастирях: Україна, Білорусія, Московія»), але й у ролі постійного співтворця аналізованого дискурсу, а особливо тоді, коли дехто з киян переїжджав до Москви чи Санкт-Петербурга, як це описано у розділі «Могилянці на московському дворі». Усі без винятку головні герої книжки Кисельової не втрачали зв'язку з духовенством та церковними інституціями Гетьманщини, а також підтримували постійні контакти між собою, де б їм не доводилося працювати. Епістолярна спадщина чітко підтверджує цей зв'язок, і то навіть після того, як багато хто з-поміж них публічно засуджував один одного з доктринальних чи політичних мотивів. Це справедливо як для Полоцького упродовж 1660-х — 1670-х рр., так і пізніше для Прокоповича та Яворського (тут можна ще додати Гавриїла Бужинського, Йосифа Туробойського, Димитрія Туптала й багатьох інших). Вони спілкувалися понад географічними кордонами, писали з великою відвертістю, зверталися за порадою, пригадували, втішали, ділилися ідеями та розмірковували над модулами громадського самовираження на тій території, де почували себе водночас і серед братів, і як виразно чужі (обидва ці поняття вони самі прикладали до себе).

Певним чином їхні проповіді відображали специфіку комунікації, що спиралася на спільну інтелектуальну спадщину — схоластику Томи Аквінського, опановану в роки навчання разом з єзуїтською педагогікою, а водночас була подібною до практик *Respublica Litterarum* доби Відродження, відшліфованих західними вченими, науковими академіями, богословами-натурфілософами. Усе це, поза сумнівом, підсилювало їхню ідентичність як інтелектуалів, але з другого боку — локалізувало та обмежувало її рамками своєрідного братства з центром у Києві чи Чернігові, і то навіть у XVIII ст., хоч насправді таке «членство» розширювало свій простір усе далі й далі. Коли ми під таким кутом зору поглянемо на цих проповідників, то побачимо, що їхні праці стануть упізнаванішими та яснішими. Це, проте, не постане з такою самою очевидністю, коли ми розглядатимемо їх як суто московське явище лише тому, що вони прийняли запрошення на переїзд до Москви чи Петербурга. Відтак, гадаю, московське Бароко варто осмислювати як щось складніше, дискурсивно й географічно динамічніше, ніж за простою формулою «Полоцький приїхав до Москви». Адже у протилежному ви-

падку довелося б додумуватися, чи московське Бароко стало б можливим, якби Полоцький залишився удома.

Утім, цілком ясно, що Марина Кисельова зробила значний внесок у студії з історії культури другої половини XVII — початку XVIII ст. Досліджуючи проповіді з таким розмахом, вона дуже продуктивно розширила обрїї дискусії. Адже ми ставимо відповідні питання лише тоді, коли хтось стимулював нас до роздумів, тож за цим критерієм книжка Кисельової заслуговує на найвищу оцінку. Я багато чого дізнався з неї, і вона підштовхнула мене ще раз замислитися над певними питаннями. Ті з нас, хто це поле досліджує та впродовж останніх років прийшов до розуміння важливості і складності гомілетики допетровської і післяпетровської доби, і хто провів багато годин, намагаючись відкрити її смислові пласти, тепер у прямому боргу перед авторкою.

Переклала з англійської

Євгенія Сакал